

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/39>

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF NON-PROLIFERATION OF NUCLEAR WEAPONS

Балюк Г.І., д.ю.н., професор, член-кореспондентка Національної академії правових наук України, професорка кафедри екологічного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ковальчук Т.Г., к.ю.н., доцент, завідувачка кафедри екологічного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню питання щодо формування міжнародно-правового інституту нерозповсюдження ядерного зброї. У статті визначено, що володіння ядерною бомбою сприймалося як ознака геостратегічної повноцінності, що закріплювало статус великих держав – постійних членів Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Однак з аналогічних причин до ядерної зброї прагнули і ряд інших держав. Багато держав (від Швеції до ПАР і від Бразилії до Японії) в різні роки здійснювали секретні ядерні програми у військових сферах. Зазначено також, що загроза поширення ядерної зброї особливо загострилась в розвинених країнах, включаючи і ті з них, які зазнали поразки у Другій світовій війні. Все це вимагало радикальної зміни політики ядерних держав та створення дієвого міжнародно-правового режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Після тривалих переговорів 1 липня 1968 року було відкрито до підписання Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який став символом режиму нерозповсюдження, що встановився на той час.

Авторами також досліджено підходи щодо створення зон вільних від ядерної зброї. Зокрема, визначено, що без'ядерні зони певним чином дають державам, які беруть участь в їх створенні деякі переваги – вони встановлюють повністю без'ядерний статус, забороняючи присутність ядерної зброї, яка належить ядерним державам; учасники зон, крім того, отримують від ядерних держав у відповідності із практикою, яка склалася, юридично обов'язкові гарантії безпеки. На основі проведеного аналізу було зроблено висновок про необхідність міжнародної співпраці з боку України, Європейського союзу, міжнародних організацій для припинення росією ядерного тероризму, оскільки держава-агресорка здійснює обстріли українських атомних електростанцій, а також продовжує утримувати під своїм контролем Запорізьку атомну електростанцію, яка є найбільшою в Європі. Міжнародною спільнотою було введено поняття «міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї», як конгломерату із суспільств, договорів, законодавств і постанов, які базуються на чинних принципах і уявленнях про суспільні цінності. Взаємодія і взаємне зміцнення цих елементів за їх уявленнями, сприяли певному співробітництву країн, навіть тих, у яких за плечима була історія, насичена конфліктами.

Ключові слова: національна безпека, ядерна зброя, ядерні технології, режим нерозповсюдження ядерної зброї, без'ядерні зони, ядерний тероризм, радіоактивні матеріали, конфлікт, аварії, МАГАТЕ.

The article is devoted to the study of the issue of the formation of the international legal institute of nuclear non-proliferation. The article determined that the possession of a nuclear bomb was perceived as a sign of geostrategic fullness, which cemented the status of great powers – permanent members of the UN Security Council. However, for similar reasons, a number of other states sought nuclear weapons. Many countries (from Sweden to South Africa and from Brazil to Japan) in different years carried out secret nuclear programs in the military sphere. It is also noted that the threat of the spread of nuclear weapons has become particularly acute in developed countries, including those that were defeated in the Second Light War. All this required a radical change in the policy of the nuclear states and the creation of an effective regime of non-proliferation of nuclear weapons. After long negotiations, on July 1, 1968, the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons was opened for signature, which became a symbol of the non-proliferation regime established at that time.

The authors also researched approaches to creating nuclear-weapon-free zones. In particular, it is determined that nuclear-free zones in a certain way give the states participating in their creation some advantages – they establish a completely nuclear-free status, prohibiting the presence of nuclear weapons belonging to nuclear states; the participants of the zones, in addition, receive from the nuclear states, in accordance with the established practice, legally binding security guarantees.

Based on the analysis, it was concluded that international cooperation is necessary on the part of Ukraine, the European Union, and international organizations to stop nuclear terrorism by Russia, since the aggressor state is shelling Ukrainian nuclear power plants, and also continues to keep under its control the Zaporizhia nuclear power plant, which is the largest in Europe.

Key words: national security, nuclear weapons, nuclear technologies, nuclear non-proliferation regime, nuclear-free zones, nuclear terrorism, radioactive materials, conflict, accidents, IAEA.

Багаточисленні конфлікти різного рівня та масштабу, що існують на Землі, кількість яких зростає та загрожує не тільки національній, а і глобальній безпеці, свідчать про те, що закони буття постійно порушуються.

Підтвердженням цьому є, на нашу думку, та ситуація, яка склалася в Україні після повномасштабного вторгнення РФ.

На думку фахівців, захистити нашу цивілізацію, стримати її від руйнування та загибелі можливо тільки

на основі нової світоглядної парадигми, побудованої на основі уявлення людини про себе, як про духовну сутність, яка живе за всезагальними законами Світу та Космосу, єдиними законами природи відповідно з гуманістичними принципами та правилами життя на планеті.

Викладене вище дає змогу вважати права людини головним об'єктом національної безпеки України, оскільки лише на основі безпеки особи закріплюючи, реалізуючи, охороняючи і захищаючи, насамперед, її права і свободи,

а також обов'язки, які є не менш важливим аспектом, можна планувати та здійснювати заходи щодо забезпечення безпеки більш складних соціальних систем, наприклад, таких як суспільство та держава та створювати умови для забезпечення національної і глобальної безпеки загалом.

Більш ніж піввікова історія створення і застосування ядерної зброї показала її надзвичайно руйнівну дію та вплив на все живе на Землі і довела неможливість виживання у такій війні [1, с. 5].

Відомо, що складовою національної безпеки є різні види безпек, перш за все, державна, воєнна, економічна, екологічна, соціальна, продовольча, ядерна та радіаційна (як складові екологічної) тощо.

В ядерний вік дестабілізація міждержавних відносин загрожує ядерною війною з катастрофічними наслідками, які не оминуть жодну країну і жодну націю. Раніше уявлення про національну безпеку з більшою чи меншою підставою базувалися на розрахунках на випадок війни вийти з неї переможницею [2, с. 13].

На сьогодні в світі гостро стоїть питання забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, зокрема, загострилося питання щодо нерозповсюдження ядерної зброї.

«Ядерний вік» – це поняття, яке має на увазі надзвичайно руйнівну силу. Саме в такій якості воно покляло початок тому періоду в історії людства, який відраховується з серпня 1945 року від Хіросіми та Нагасакі.

Однак, не дивлячись на те, що холодна війна, як вважалося раніше, була закінчена, ядерна небезпека не зменшується.

Слід згадати про факти ядерних катастроф та аварій, наслідки яких важко спрогнозувати. Практично у всіх футурологічних прогнозах підкреслюють, що ядерна небезпека буде залишатися однією з найбільш важливих проблем багатьох послідуєчих десятиліть.

«Найбільш важкий злочин проти людства» – така кваліфікація діяння тих держав, державних діячів, які першими використали ядерну зброю, є не просто емоційним виявом стривожених умів сучасності, починаючи від Енштейна і Бертрана Расела, не тільки чітка моральна і політична оцінка, яку підтримують сотні громадських організацій різної ідеології та спрямованості. Ця кваліфікація міститься і в Декларації Генеральної асамблеї ООН, яка була прийнята в 1981 році.

На сьогодні ж єдиний шлях зміцнення національної та глобальної безпеки – це попередження нової світової війни. Адже важко сперечатися з тим, що національна безпека стає фікцією, якщо не йдеться про зміцнення міжнародної безпеки в глобальному масштабі.

Суть (істина) ядерного віку полягає в тому, що в сучасних умовах національна безпека органічним чином пов'язана з безпекою міжнародною.

Сьогодні наша Планета перенасичена зброєю масового знищення. Більше того, процес такого перенасичення продовжується.

Не лише наявність ядерної зброї, а і її збільшення підвищує ядерну та радіаційну небезпеку в цілому світі.

В зв'язку з цим, на нашу думку, є необхідним звернутися до історії формування міжнародно-правового інституту нерозповсюдження ядерної зброї.

В 40-і роки ХХ-го століття процес оволодіння секретами атома призвів людство до практичного застосування ядерних технологій. Пуск першого ядерного реактора 2 грудня 1942 року в Аламотто (США) та перше випробування атомної бомби 15 липня 1945 року можуть розглядатися як початок відліку ядерного віку.

Його протиріччя проявилися дуже різко: триумф науки – трагедія Хіросіми і Нагасакі в серпні 1945 року; могутність людини, яка поставила собі на службу ядерну енергію, і безсилля людства перед загрозою ядерної катастрофи.

Услід за США ядерною зброєю оволодів і Радянський Союз (перше випробування – 29 серпня 1949 року), потім Велика Британія (3 жовтня 1952 року), Франція (13 лютого 1960 року), КНР (16 жовтня 1964 року).

Володіння ядерною бомбою сприймалося як ознака геостратегічної повноцінності, що закріплювало статус великих держав – постійних членів Ради Безпеки ООН. Однак, з аналогічних причин до ядерної зброї прагнули і ряд інших держав. Багато держав (від Швеції до ПАР і від Бразилії до Японії) в різні роки здійснювали секретні ядерні програми у військових сферах. Перед світовим співтовариством постало питання: як максимально використувати мирний потенціал ядерної енергії, зводячи при цьому до мінімуму загрозу її військового застосування.

Чим більше країн отримували доступ до ядерної зброї після того, як виникла ситуація «взаємного стримування» США та СРСР, тим вищим ставав ризик ядерної війни і тим складніше було контролювати нерозповсюдження ядерної зброї. Звичайно, мабуть, оптимальним було б рішення про повну заборону ядерної зброї. Однак, ще на початку 50-х років ХХ-го століття з'ясувалось, що державам – імпортерам ядерних матеріалів і обладнання було значно легше погодитись на контроль за їх невійськовим використанням з боку службовців іноземної держави. Здійснення контрольних функцій у сфері безпеки та гарантій було делеговано Міжнародному агентству з атомної енергії (далі – МАГАТЕ) статут якого набув чинності 25 липня 1957 року [3].

В 60-і роки ХХ-го століття відбулася стрімка революція гарантій МАГАТЕ [4, с. 116]. Її суть – в полегшенні доступу до ядерних технологій усім державам за умови не спрямування отриманих ядерних матеріалів і обладнання у військову сферу, відмова від безконтрольного реекспорту і т.д.

З набранням чинності Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в 1970 році була розроблена повномасштабна система гарантій МАГАТЕ (INFCC-153) почав роботу Комітет ядерних експортерів (Комітет Сангера), який до кінця 1974 року підготував свої перші рекомендації.

Після тривалих переговорів 1 липня 1968 року було відкрито до підписання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який став символом режиму нерозповсюдження, що встановився на той час.

Головні статті Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (перша та друга) забороняють ядерним державам передавати «кому б то не було, цю зброю», а неядерним – приймати «від кого б то не було, цю зброю» і *контроль над нею ні прямо, ні опосередковано.*

Для цілей Договору державою, яка володіє ядерною зброєю, є та держава, яка виробила та здійснила вибух ядерної зброї або іншого ядерного устаткування до 1 січня 1967 року (ст.1Х.3), тобто США, СРСР, Велика Британія, Франція і КНР. Формула «кому, б то не було» виключила можливість передачі контролю над ядерною зброєю не лише неядерним державам, а і окремим особам, групам, партіям, організаціям, перш за все, багатонаціональним ядерним силам НАТО, створення яких планувалося в 60-тих роках ХХ-го століття.

Частина друга статті першої Договору викликає в даний час питання, оскільки зобов'язує лише ядерні держави жодним чином не допомагати, не захочувати і не спонукати неядерні держави до виробництва чи набуття ядерної зброї і контролю над нею. Між тим сьогодні на світовому ринку активно діють сотні ядерних постачальників із неядерних держав, в тому числі з країн третього світу. Стаття 4.2. Договору зобов'язує учасників сприяти якнайбільш можливо повному обміну обладнанням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. Цей розділ свого часу сприймався як «пряник», стимулюючи приєднання

до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї нових учасників, особливо з числа держав, які розвиваються.

Ряд положень договору (ст. 5, два підрозділи преамбули) стосуються проблеми ядерних вибухів у мирних цілях. Учасники договору зобов'язалися забезпечити неядерним державам за відповідних умов «потенційні блага від будь-якого мирного застосування ядерних вибухів при максимальній вартості таких благ».

Серцевиною Договору про нерозповсюдження ядерної зброї є угода між ядерними і неядерними державами.

Так, ядерні держави зобов'язалися:

- не допомагати неядерним державам у придбанні ядерної зброї;
- передавати зацікавленим країнам ядерні технології для мирних цілей;
- вживати реальні кроки щодо скорочення своїх запасів ядерної зброї;
- вимагати, щоб матеріали ядерного експорту в неядерні держави ставились під гарантії МАГАТЕ.

Неядерні ж держави, в свою чергу, погодились:

- не прагнути набувати і розвивати ядерну зброю;
- ставити під гарантії продукти їх ядерного експорту в неядерні країни.

Ст. 4.2 Договору зобов'язує його учасників сприяти якнайбільш повному обміну обладнанням, матеріалами, науковою і технічною інформацією, які використовуються в мирних цілях.

Що ж являє собою міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї?

Представники теорії міжнародного права, зазвичай говорили про політику за допомогою погляду анархії і конфліктів [5, с. 193].

На той час взаємовідносини між державами будувались на основі «закона джунглів»: сильний поступає так, як він хоче, а слабкий – як може. Події середини 70-х років ХХ-го століття дали багато підстав для подальших роздумів ініціаторам створення режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Випробування ядерного вибухового пристрою в Індії; готовність ФРН, яка ратифікувала ДНЯЗ в 1975 році, допомагати будівництву в Бразилії (яка не прийняла участі в ДНЯЗ), цілого комплексу підприємств ядерного циклу, включаючи установку для збагачення урану; зацікавленість Пакистану до отримання з Франції (яка не приймала участі в ДНЯЗ) заводу з переробки опроміненого ядерного палива. Все це підштовхнуло основних постачальників до прийняття умов постачання всіх ядерних матеріалів, як імпортованих, так і вироблених в країні під повномасштабні гарантії МАГАТЕ???

При такому підході правники теоретики в 1970-х роках підійшли до непорозуміння, спостерігаючи певні приклади зростаючого співробітництва держав. Для пояснення незвичного співробітництва було введено поняття «міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї», як конгломерату із суспільств, договорів, законодавств і постанов, які базуються на чинних принципах і уявленнях про суспільні цінності. Взаємодія і взаємне зміцнення цих елементів за їх уявленнями, сприяли певному співробітництву країн, навіть тих, у яких за плечима історія, яка насичена конфліктами.

Таким чином, сьогодні було визнано міжнародно-правовий режим ядерного нерозповсюдження одним із успішних режимів у світовій політиці. Так вважалося до початку повномасштабного вторгнення в Україну РФ.

Згідно з ДНЯЗ, під нерозповсюдженням ядерної зброї розуміють вільне укладення угод між державами, які володіють і не володіють ядерною зброєю, про те, як найкращим чином, отримати переваги від мирного використання ядерної енергії, в той же час докладаючи всі зусилля для того, щоб не підірвати міжнародний мир і безпеку.

Одним із важливих заходів нерозповсюдження ядерної зброї є створення зон вільних від ядерної зброї. Варто

зауважити, ще до укладання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 14 лютого 1967 року був відкритий для підписання Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці або договір Тлателолько. Пояснювалось це все швидким зростанням у світі інтересу до ядерної енергетики. Його пік припав на кінець 70-х років ХХ-го століття. Одночасно збільшувалась небезпека поширення військових ядерних технологій. Росло число «порогових країн», тобто країн технічно здатних створити ядерну бомбу. Загроза поширення ядерної зброї особливо загострилась в розвинених країнах, включаючи і ті з них, які зазнали поразки у другій світовій війні. Все це вимагало радикальної зміни політики ядерних держав та створення дієвого режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

В 1975 році Генеральна Асамблея ООН в своїй резолюції 3472 В (XXX) від 11 грудня наступним чином дала визначення *Концепції зони вільної від ядерної зброї*: «як такої зони, що визнана Генеральною Асамблеєю ООН, яку будь-яка група держав, при вільному здійсненні ними свого суверенітету створила, в силу договору або конвенції, в яких: (а) визначається Статут про повну відсутність ядерної зброї, який діє стосовно цієї зони, включаючи процедуру делімітації зони, і (б) затверджена міжнародна система перевірки і контролю для забезпечення гарантії дотримання зобов'язань, які випливають із цього статуту.

Режим нерозповсюдження ядерної зброї базується на Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї, договорах Тлателолько і Паротонга, міжнародному агентстві з ядерного контролю, національних агентств та в документах про ядерний контроль. Всі вони більшою чи меншою мірою пронизані суспільним переконанням, що розповсюдження ядерної зброї являє собою небезпеку для всього світу і часто загрожує безпеці окремих держав.

Незалежні, значною мірою і при створенні, і в дії ці компоненти режиму активно взаємодіють і єдині стосовно зміцнення норм нерозповсюдження ядерної зброї. Взаємопов'язана природа різноманітних елементів режиму до повномасштабного вторгнення РФ в Україну служила зміцненню режиму нерозповсюдження ядерної зброї і захисту його від розвалу.

Велике значення в справі нерозповсюдження ядерної зброї і забезпечення глобальної безпеки мали процеси створення без'ядерних зон.

Ідея без'ядерних зон набувала все більшої привабливості не лише як засіб, який сприяв ядерному нерозповсюдженню і роззброєнню в цілому, але і як суттєвий фактор розрядки і врегулювання регіональних конфліктних ситуацій. При цьому важливо відзначити, що без'ядерні зони певним чином дають державам, які беруть участь в їх створенні і деякі переваги в порівнянні ДНЯЗ: вони встановлюють повністю без'ядерний статус, забороняючи присутність ядерної зброї, яка належить ядерним державам (чого ДНЯЗ не передбачає); учасники зон, крім того, отримують від ядерних держав у відповідності із практикою, яка склалася, юридично обов'язкові гарантії безпеки (чого позбавлені неядерні учасники ДНЯЗ).

Зокрема, без'ядерні зони були створені, або знаходилися в процесі створення в Латинській Америці, Південній частині Тихого Океану, Африці, Південносхідній Азії. Крім того, висловлювалися пропозиції про створення без'ядерної зони в південній Азії і на корейському півострові. І, нарешті, була висунута ідея створення вільної від ядерної зброї зони в Центральній Азії. Генеральною Асамблеєю ООН зона – вільної від ядерної зброї була визнана як будь-яка зона, визнана Генеральною Асамблеєю ООН, яку будь-яка група країн у вільному прояві суверенітету утворила в силу Договору або Конвенції. Такий договір повинен забезпечувати повну відсутність ядерної зброї, що і повинно бути призначенням зони, а також передбачати міжнародну систему перевірок і контролю з метою гарантування відповідності зобов'язанням, які

встановлені цим договором. Крім того, ООН рекомендувала ядерним державам у зв'язку з повною відсутністю ядерної зброї в таких зонах не застосовувати будь-якого роду порушення без'ядерного режиму цих зон.

ООН уже майже 50 років тому визнала зони, вільні від ядерної зброї корисним засобом для забезпечення регіональної і міжнародної безпеки, заохочуючи їх створення, а Генеральна Асамблея прийняла відповідні резолюції щодо прийняття необхідних зусиль для завершення оформлення існуючих і створення нових зон.

Ряд країн, у 60-і роки ХХ-го століття неодноразово висували ініціативи про створення без'ядерних зон, наприклад, «план Рапацького» (А. Рапацький – міністр іноземних справ Польщі 50-х років), який висунув ідею створення без'ядерної зони в центрі Європи. Згідно цього плану держави центральної європейської частини Європи (Польща, Чехословаччина, ГДР, ФРН) зобов'язуються не створювати, не накопичувати, не завозити, не дозволяти транспортування по їх територіях різноманітних видів ядерної зброї, не дозволяти використовувати території для розміщення іноземної ядерної зброї на своїй території.

В 1959 році було підписано Договір Про Антарктику, який забороняв в цій частині Землі будь-які заходи військового характеру, в тому числі і такі, як створення воєнних баз і укріплень, проведення воєнних маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї, включаючи ядерну і захоплення радіоактивних матеріалів. Згідно з цим договором весь континент було оголошено демілітаризованою зоною і він може використовуватися виключно в мирних цілях.

В 1967 році було укладено Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла. Договір забороняє виводити на орбіту Землі будь-які об'єкти з ядерною зброєю і іншими видами зброї масового ураження, встановлювати таку зброю на небесних тілах і розміщувати її в космічному просторі. Забороняється також створення на небесних тілах баз, споруд і укріплень, випробування і проведення воєнних маневрів.

В 1971 році було підписано Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї. Він зобов'язує його учасників, у тому числі США, Велику Британію, Францію і рф не встановлювати і не розміщувати на морському дні ядерні і інші види зброї масового ураження, а також споруди для збереження, випробування і застосування такої зброї. Зоною дії договору є територія, яка знаходиться за межами 12-ти мильного обмеження територіальних вод від прибережної смуги. Договір встановлює режим без'ядерної зони на величезних територіях морського і океанського дна і його надр.

Вилучення Антарктики, Космосу і морського дна із сфери гонки ядерної зброї і перетворення їх в без'ядерні зони стали важливим фактором, який сприяв покращенню міжнародної обстановки. Однак справжнім проривом у справі міжнародно-правового визнання без'ядерних зон стало підписання більшістю країн Латинської Америки в 1967 році Договору Тлателолько – про заборону ядерної зброї в цьому регіоні. Договір забороняє випробування, застосування, виготовлення, виробництво або набуття будь-яким способом, а також отримання, зберігання, установа, розміщення і будь-яку форму володіння будь-якою ядерною зброєю країнам Латинської Америки і Карибського моря. Згідно з цим Договором була створена регіональна організація Агентство по забороні ядерної зброї в країнах Латинської Америки і Карибського басейна для забезпечення дотримання учасниками різноманітних положень договору. Договір Тлателолько являється одним із вагомих елементів режиму нерозповсюдження ядерної зброї, який передував виникненню Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

19 вересня 2012 року на 67-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено Декларацію «Верховенство права

на національному та міжнародному рівнях». У цьому акті йдеться «Про позитивний внесок Генеральної Асамблеї як головного дорадчого і представницького органу Об'єднаних Націй для верховенства права у всіх аспектах шляхом розробки політики та встановлення стандартів...» (п. 27).

А яке місце Україна зайняла у вирішенні питань щодо розповсюдження чи нерозповсюдження ядерної зброї? Проголосивши незалежність, Україна 24 жовтня 1991 року прийняла заяву про без'ядерний статус України, а вже 5 грудня 1994 року Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї. Вона стала єдиною! країною в світі, яка з власної волі відмовилася від третього за потужністю «ядерного потенціалу». Це сталося в Будапешті на саміті Ради з безпеки і співробітництва у Європі (нині – ОБСЄ). Тоді Україна, рф, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підписали меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі – ДНЯЗ). Лідери трьох держав підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, відмовилися від використання будь-якої зброї проти Української держави, і в умовах самооборони зобов'язалися утримуватися від економічного тиску на Україну і домогатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН у разі, коли Україна стане жертвою акту агресії. Отже, наша країна сподівалася отримати для себе (а також для Білорусі та Казахстану) додаткові гарантії безпеки та повну економічну компенсацію.

Для української делегації підписання меморандуму було найважливішим завданням, яке поставила Верховна Рада України, ухваливши 16 листопада 1994 року рішення про приєднання України до ДНЯЗ.

На початку 1990-х років на території України залишалося 1650 ядерних боеголовки, а також міжконтинентальних балістичні ракети здатні доставляти ядерний заряд на п'ятнадцять тисяч кілометрів. На 1 червня 1996 року на території України не залишилося жодного ядерного боєзаряду або боєприпасів.

Однак, вже через п'ятнадцять років будучи в статусі экс-президента, який підписав вказаний документ Кучма Л.Д. на міжнародній конференції в Єрусалимі зізнався: «Київ так і не отримав реальних гарантій власної безпеки, а світова спільнота гідно не оцінила «мужній вчинок» нашої країни, яка добровільно відмовилася від статусу ядерної держави». Підписаний у Будапешті меморандум виявився порожнім папірцем.

Отже, на нашу думку, не є випадковим, що нині, майже в усіх «праволюдних» публікаціях – наукових, навчальних, юридичних, публіцистичних, просвітницьких – йдеться про ті чи інші «стандарти прав людини», в тому числі і права людини на ядерну та радіаційну безпеку. **Проте зазначене поняття зазвичай вживається у досить неоднорідних сенсах.** Про це свідчать неодноразові погрози рф ядерним тероризмом.

Натепер відомо, що однією із складових будь-якої війни є заподіяння ударів по об'єктах критичної інфраструктури супротивника, до яких належать, зокрема, атомні електростанції.

Ні для кого не є таємницею, що з лютого 2022 року і до сьогодні росія здійснює обстріли українських атомних електростанцій, а також продовжує утримувати під своїм контролем Запорізьку атомну електростанцію, яка є найбільшою в Європі. Постійно надходять повідомлення про погрози рф підірвати електростанцію, або про пошкодження електромереж, що її живлять, або про експлуатацію ядерного палива, у якого спливи, дозволений виробником термін перебування в реакторі. Наведені вище дії держави-агресорки повністю підпадають під ознаки поняття ядерного тероризму – застосування чи загрози застосування окремими особами, групами чи організаціями ядерної зброї чи радіоактивних матеріалів задля

досягнення певних політичних чи економічних цілей. І це становить собою чи не найбільшу загрозу для України, всього європейського континенту та світу, оскільки може призвести до ядерної катастрофи, що буде більшою за масштабом, ніж навіть сумнозвісна Чорнобильська катастрофа. Тому постає цілком логічне питання: як вплинути на агресора задля припинення ним ядерного тероризму і уберегти весь континент від величезної ядерної і радіаційної небезпеки?

Дана проблема стала і є предметом обговорення на багатьох міжнародних платформах. У ході цього було досягнуто розуміння, що для припинення росією ядерного тероризму необхідно докласти спільних зусиль з боку України, Європейського союзу, міжнародних організацій. Зокрема, з 1 вересня 2022 року і до сьогодні на тимчасово окупованій ЗАЕС проводить роботу постійна моніторингова місія Міжнародного агентства з атомної енергії (далі – МАГАТЕ), а в січні 2023 року для здійснення безперервного контролю і моніторингу ядерної та радіаційної безпеки члени місії прибули на майданчики Південноукраїнської, Рівненської, Хмельницької, а також Чорнобильської АЕС. Робота місії МАГАТЕ важлива Україні для отримання інформації про об'єктивну картину на окупованій ЗАЕС та фіксації злочинних дій росіян. Експерти МАГАТЕ фіксують порушення умов експлуатації енергоблоків, руйнування фізичних бар'єрів на шляху розповсюдження радіації, втрату живлення ЗАЕС, блокування передачі даних через автоматизовану систему радіаційного контролю. Однак, на жаль, навіть збір інформації місією МАГАТЕ є ускладненим через перешкоди, які чинять російські військові: наприклад, на початку січня 2024 року експерти МАГАТЕ не отримали доступу до реакторних залів деяких енергоблоків ЗАЕС, внаслідок чого їхній стан залишається невідомим.

Однак, запитаємо себе, враховуючи гіркий досвід України, чи захоче сьогодні будь-яка ядерна держава відмовитися від свого ядерного арсеналу? Мабуть, ні!

Висновки

1. 40-і роки ХХ століття процес оволодіння секретами атома призвів людство до практичного застосування ядерних технологій. Пуск першого ядерного реактора 2 грудня 1942 року в Аламотто (США) та перше випробування атомної бомби 15 липня 1945 року можуть розглядатися як початок відліку ядерного віку.

2. Услід за США ядерною зброєю оволоділи і Радянський Союз (перше випробування – 29 серпня 1949 року), потім Велика Британія (3 жовтня 1952 року), Франція (13 лютого 1960 року), КНР (16 жовтня 1964 року). Володіння ядерною бомбою сприймалося як ознака геостратегічної повноцінності, що закріплювало статус великих держав – постійних членів Ради Безпеки ООН. Однак, незважаючи на всі жахи, які людство пережило протягом Другої світової війни, з аналогічних причин до ядерної зброї прагнули і ряд інших держав.

3. Суть (істина) ядерного віку полягає в тому, що національна безпека органічним чином пов'язується із безпекою міжнародною.

4. Зважаючи на вищезазначене міжнародною спільнотою було напрацьовано проект Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який після тривалих переговорів 1 липня 1968 року було відкрито до підписання.

Серцевиною Договору про нерозповсюдження ядерної зброї є угода між ядерними і неядерними державами. Так, ядерні держави зобов'язалися:

- не допомагати неядерним державам у придбанні ядерної зброї;
- передавати зацікавленим країнам ядерні технології для мирних цілей;
- вживати реальні кроки щодо скорочення своїх запасів ядерної зброї;
- вимагати, щоб матеріали ядерного експорту в неядерні держави ставились під гарантії МАГАТЕ.

5. Міжнародною спільнотою було введено поняття «міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї», як конгломерату із суспільств, договорів, законодавств і постанов, які базуються на чинних принципах і уявленнях про суспільні цінності. Взаємодія і взаємне зміцнення цих елементів за їх уявленнями, сприяли певному співробітництву країн, навіть тих, у яких за плечима була історія, насичена конфліктами.

6. Одним із важливих заходів нерозповсюдження ядерної зброї є створення зон вільних від ядерної зброї. В 1975 році Генеральна Асамблея ООН в своїй резолюції 3472 В (XXX) від 11 грудня наступним чином дала визначення *Концепції зони вільної від ядерної зброї*: «як такої зони, що визнана Генеральною Асамблеєю ООН, яку будь-яка група держав, при вільному здійсненні ними свого суверенітету створила, в силу договору або конвенції, в яких: (а) визначається Статут про повну відсутність ядерної зброї, який діє стосовно цієї зони, включаючи процедуру делімітації зони, і (б) затверджена міжнародна система перевірки і контролю для забезпечення гарантії дотримання зобов'язань, які випливають із цього статуту».

7. Україна до 5 грудня 1994 року стала єдиною! країною в світі, яка з власної волі відмовилася від третього за потужністю! «ядерного потенціалу», так і не отримавши реальних гарантій власної безпеки, а світова спільнота гідно не оцінила «мужній вчинок» нашої країни. Про це свідчить анексія рф АР Криму у 2014 році, спровокований нею військовий конфлікт на території Донецької та Луганської областей, а також повномасштабне вторгнення рф в Україну 24 лютого 2022 року.

8. Таким чином, міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї був одним із успішних режимів у світовій практиці, крайньою мірою до початку повномасштабного вторгнення в Україну рф.

9. На думку авторів, після зазначених подій жодна країна в світі не відмовиться від наявного в неї ядерного потенціалу. Хоча, водночас, автори вважають, що наявність ядерної зброї у тієї чи іншої держави аж ніяк не гарантує їй безпеку.

10. Отже, на сьогодні предметом обговорення на багатьох міжнародних платформах є питання про припинення росією ядерного тероризму. Незважаючи на те, що МАГАТЕ обмежено в своїх можливостях щось змінити в цій ситуації, вважаємо, що Україні слід продовжувати докласти спільних зусиль як з боку Європейського Союзу, МАГАТЕ та інших міжнародних організацій у сфері використання ядерної енергії у мирних цілях, а всім міжнародній спільноті необхідно шукати нові шляхи вирішення проблем щодо введення у визначені правові рамки держав, які володіють ядерним арсеналом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Розумюк В.М. Історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї. Ядерна безпека України в контексті світового досвіду: збірник наукових праць. За заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченко А.І.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2019. С. 4–43.
2. Галака С.П. ООН та нерозповсюдження ядерної зброї. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Випуск 96 (Частина І). С. 11–17.
3. The Statute of the International Atomic Energy Agency. *Official site of International Atomic Energy Agency*. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/statute.pdf> (дата звернення: 24.06.2024).
4. Лесь І.О. Міжнародно-правові основи дотримання гарантій нерозповсюдження ядерної зброї. *Слово Національної школи суддів України*. 2023. № 4 (43). С. 115–126.
5. Мануїлова К.В. Міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї: становлення й розвиток. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. № 43. С. 192–195.